

Anna Paprzycka

Kryteria typologii i oceny krajobrazu kulturowego

Wstęp

Krajobraz kulturowy stanowi obszar badań naukowych wymagający ciągłych uzupełnień, a nawet przyjęcia nowych reguł w celu umożliwienia dalszych szczegółowych rozważań nad jego materią. Podstawowym krokiem w kierunku poznania zasad rządzących środowiskiem, w tym także środowiskiem kulturowym jest przyjęcie reguł zmierzających do jego poznania. Kluczem do tego jest określenie kryteriów, według których ma nastąpić jego porządkowanie prowadzące do wydzielenia pewnych wspólnych cech ujętych w systemie typologicznym. Przedstawione poniżej dwie propozycje określają kryteria, według których może nastąpić porządkowanie i jednocześnie ocena krajobrazu kulturowego. Celem określenia zasad porządkujących jest ich praktyczne wykorzystanie na potrzeby gospodarki przestrzennej. Typologia krajobrazu ma pomóc w ocenie stopnia jego przekształcenia, zakresie zmian funkcjonalno - przestrzennych. Inwentaryzacja cech krajobrazowych i jej przyporządkowanie typom krajobrazu może być szeroko wykorzystywana na cele gospodarki przestrzennej takich jak: zmiana funkcji użytkowania ziemi, ochrona krajobrazu i szereg innych.

Stan badań

Do roku 1986 badania z zakresu krajobrazu naturalnego i kulturowego były prowadzone oddzielnie. Typologię krajobrazu naturalnego przedstawił J. Kondracki w 1981 roku [1,2]. W swoich badaniach podzielił on krajobrazy naturalne na klasy, rodzaje i gatunki.

Spośród opracowań dotyczących krajobrazu przyrodniczego wyróżniają się prace T. Bartkowskiego [3,4], który wydzielił jednostki przestrzenne i w ich obrębie określił procentowy udział terenów z urozmaiconą rzeźbą, obszarami wodnymi oraz leśnymi. Kolejnym krokiem w kierunku rozwinięcia badań nad metodologią analiz stosowanych w geografii fizycznej jest teoria geokompleksów rozwinięta przez A. Richlinga [m.in.5]. J. Bogdanowski analizując krajobraz kulturowy wyznaczył jednostki architektoniczno - krajobrazowe. Ich wydzielenie nastąpiło poprzez określenie terenów jednolitych pod względem ukształtowania i pokrycia. J. Bogdanowski podzielił krajobraz kulturowy na dwa rodzaje – harmonijny i dysharmonijny. Krokiem naprzód był równocześnie z analizami układów urbanistycznych prowadzony podział krajobrazów według ukształtowania, pokrycia czy formy kulturowej krajobrazu, co wskazywało, że krajobraz powinien być pojmowany jako jedność, na którą składają się zasoby zarówno środowiska przyrodniczego jak i kulturowego. W opracowanym pod kierunkiem J. Bogdanowskiego studium przydatności krajobrazu Polski dla rekreacji [6] w pierwszym etapie prac wyznaczono zespoły jednostek krajobrazowych opierając się na podziale na mezoregiony zaproponowanym przez J.Kondrackiego. Kolejny etap zakładał waloryzację wydzielonych jednostek krajobrazowych głównie pod względem wykorzystaniem na potrzeby rekreacji. Wprowadzono również strefowanie na podstawie, którego określono przydatność określonych jednostek dla różnych form zagospodarowania.

Celowość prac z zakresu typologii krajobrazu obejmujących swoim zakresem zarówno krajobraz przyrodniczy jak i antropogeniczny została dostrzeżona także w pracy pt. „Ocena krajobrazu Polski na potrzeby turystyki w aspekcie fizjonomycznym na potrzeby turystyki”. Projekt prowadzony był w latach 1986-1990 przez interdyscyplinarny zespół pod kierunkiem J. Wyrzykowskiego. Stanowił on zadanie badawcze przygotowane 86-1990 w ramach CPBP 08.06 pt. „Turystyka jako czynnik rozwoju społeczno - gospodarczego”, koordynowanego przez Instytut Turystyki pod kierunkiem K. Przecławskiego. Przedmiotem analiz było określenie podstawowych typów krajobrazu z punktu widzenia wrażeń widokowych oraz ocena wartości estetycznych i poznawczych wyróżnionych typów krajobrazu. W oparciu o prace badawcze opracowano kompleksową typologię krajobrazu Polski, na którą składały się: ukształtowanie terenu, jego pokrycie oraz stopień antropogenicznych przekształceń. Wyróżnienie typów krajobrazu nastąpiło poprzez określenie dominującego typu krajobrazu na podstawie wyróżnionych wyżej trzech kryteriów. Krajobraz zbadano na podstawie następujących wyznaczników:

1. Stopień nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi
2. Stopień nasycenia krajobrazu elementami zabytkowymi
3. Stopień nasycenia krajobrazu elementami przemysłowymi
4. Stopień nasycenia krajobrazu elementami urbanizacji
5. Wybrane typy pokrycia terenu

Stopień nasycenia krajobrazu przedstawionymi wyżej formami został określony na podstawie metody bonitacji punktowej. Typologia została opracowana w układzie pól podstawowych, każde o powierzchni 25 km kw., na które podzielony został obszar Polski. Powstała w ten sposób mozaika 12,5 tysiąca kwadratów, z których każdy zawierał zakodowane informacje o krajobrazie. Analizy stopnia nasycenia krajobrazu obiektami przyrodniczymi obejmowały inwentaryzację istniejących i projektowanych parków narodowych, krajobrazowych, rezerwatów przyrody, pomników przyrody i parków wiejskich. W inwentaryzacji cech krajobrazowych dotyczącej obiektów przyrodniczych zebrano dane z zakresu występowania obszarowych obiektów przyrody prawnie chronionej.

Badając elementy kulturowe wpływające na krajobraz uwzględniono zabytki architektury i budownictwa, historyczne układy urbanistyczne oraz wieloprzestrzenne układy wiejskiego krajobrazu kulturowego. Do wieloprzestrzennych układów zabytkowego krajobrazu kulturowego zaliczono między innymi:

- wieloprzestrzenne układy wsi wraz z przyległymi gruntami
- pojedyncze wsie o zabytkowym rozplanowaniu
- wsie zanikłe lub będące w stadium zanikania
- układy wieloprzestrzennych zabytkowych obiektów przemysłowych
- ważniejsze kompleksy architektury fortecznej
- wieloprzestrzenne układy i pojedyncze obiekty hydrotechniczne o zabytkowym charakterze
- wieloprzestrzenne układy w obrębie byłych posiadłości klasztornych
- wieloprzestrzenne układy w obrębie ośrodków pielgrzymkowych
- większe skupiska cmentarzy z okresu pierwszej wojny światowej

Określając stopień przekształceń antropogenicznych krajobrazu Polski wzięto pod uwagę stopień nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi, zabytkowymi, przemysłowymi i urbanizacji a także dominujące typy pokrycia, zbliżone do naturalnego (np. obszary wodne i leśne) oraz kulturowego rolniczego (np. obszary gruntów ornych i użytków zielonych).

Cel opracowania

Podstawą opracowanie jest przedstawienie uniwersalnych kryteriów pomocnych do stworzenia klas typologicznych.. Kryteria te zostały wyznaczone w oparciu o analizy stopnia nasycenia zabudową i układami urbanistycznymi, stopnia nasycenia obiektami przyrodniczymi i stopnia nasycenia krajobrazu elementami dysharmonijnymi.

Zostaną one wykorzystane do przedstawienia typologii krajobrazu województwa dolnośląskiego w ramach projektu badawczego prowadzonego przez Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki Uniwersytetu Wrocławskiego. Typologia krajobrazu będzie opracowana w oparciu o „pola podstawowe” o wymiarach 1x1 km odpowiadające podziałowi terenu na mapach Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii w skali 1:25000. W ten sposób zostanie stworzona baza danych stanowiąca podstawę do oceny krajobrazu naturalnego i kulturowego pod kątem walorów turystycznych i zagospodarowania przestrzennego. Baza ta stanowić będzie źródło informacji, które może być wykorzystane w przyszłości na potrzeby gospodarki przestrzennej. Projekt jest kontynuacją badań nad studiami krajobrazowymi prowadzonymi w latach 1986- 1990 przez zespół pod kierunkiem J. Wyrzykowskiego, których efektem była: „Ocena krajobrazu Polski w aspekcie fizjonomycznym na potrzeby turystyki”.

PROPOZYCJA 1

Informacja o stopniu nasycenia krajobrazu:

1. elementami przyrodniczymi
2. elementami zabytkowymi
3. elementami przemysłowymi
4. elementami urbanizacyjnymi

Nasycenie krajobrazu elementami przyrodniczymi

W kryterium nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi określony będzie powierzchniowy udział tych terenów przypadający na wydzieloną jednostkę przestrzeni.. Szczególnym znaczeniem spośród obszarów cennych przyrodniczo odznaczają się tereny przyrodnicze chronione takie jak np.: parki narodowe, rezerваты przyrody, parki krajobrazowe czy obszary Natura 2000. Ich udział w podnoszeniu jakości krajobrazu jest znaczny. Do analiz nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi postanowiono włączyć:

- parki narodowe, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu, obszary natura 2000
- rezerваты przyrody pomniki przyrody i inne formy
- lasy
- łąki
- uprawy rolne i nieużytki
- zbiorniki i ciekі wodne

Nasycenie krajobrazu obiektami zabytkowymi

W kryterium nasycenia obiektami zabytkowymi określony będzie udział w powierzchni poszczególnych obiektów zabytkowych takich jak:

- zabytki architektury i budownictwa
- zespoły urbanistyczne
- zespoły wiejskie
- dominanty krajobrazowe

Nasycenie krajobrazu elementami przemysłowymi

W kryterium nasycenia elementami urbanizacyjnymi uwzględniony będzie udział w powierzchni obiektów takich jak zakłady przemysłowe. Ponadto uwzględniona będzie rola przemysłowych dominant w zależności od sposobu ich lokalizacji (np. w terenie otwartym, zabudowanym)

Nasycenie krajobrazu elementami urbanizacyjnymi

W kryterium uwzględniono rodzaje zabudowy i ich udział powierzchniowy w zależności od intensywności zabudowy a także gęstość infrastruktury technicznej

PROPOZYCJA 2

W propozycji drugiej podstawą do oceny krajobrazu stanowią analizy stopnia nasycenia wybranego obszaru: zabudową, elementami przyrodniczymi i elementami dysharmonijnymi. Szczególną uwagę położono na analizy zagospodarowania przestrzennego miast i wsi. Podkreślono negatywne znaczenie stanowiącej procentowo znaczny udział w miastach województwa dolnośląskiego zabudowy mieszkaniowej wielkopłytywowej. Określenie proporcji pomiędzy zabudową wielkopłytywową i pozostałą stanowi podstawę do oceny krajobrazu miejskiego.

Kolejne kryterium pozwoli na określenie stopnia zachowania historycznych układów przestrzennych. Podobnie jak w poprzednim kryterium brany jest pod uwagę ich udział powierzchniowy. Określa się proporcje pomiędzy historycznymi układami przestrzennymi a zmianami w układach urbanistycznych, jakie miały miejsce po 1945 roku. Ponadto zwrócono uwagę na rolę w krajobrazie miejskim i wiejskim obiektów punktowych, jakimi są dominanty krajobrazowe (np. wieże kościelne, zamkowe) czy wnętrza urbanistyczne (jak np. place). Zwrócono również uwagę na nasycenie obszaru innymi przestrzennymi formami zabytkowymi, jakimi są na przykład kompleksy forteczne i przemysłowe. Kolejne istotne kryterium dotyczy oceny krajobrazu pod kątem występowania terenów zajętych przez przemysł. Obejmuje ono ocenę krajobrazu pod kątem występowania dominant przemysłowych w zależności od ich lokalizacji w krajobrazie: otwartym, na terenie zalesionym oraz na obszarze miejskim. Znaczenie w percepcji przestrzeni ma również obecność linii przesyłowych w krajobrazie otwartym i gęstość sieci komunikacyjnej (drogi, linie kolejowe).

O jakości krajobrazu kulturowego decyduje również obecność elementów przyrodniczych takich jak: lasy, łąki, uprawy rolnicze i ogrodnicze, zbiorniki i ciekły wodne. Ich obecność stanowi o jakości krajobrazu, podnosi nie tylko jego walory estetyczne, ale również może przyczyniać się do aktywizacji tych obszarów (jak np. pod mieszkalnictwo dla terenów położonych w okolicy miast). Stąd oszacowanie zasobów środowiska przyrodniczego i kulturowego ma fundamentalne znaczenie dla podejmowania działań planistycznych. Osobną kategorię stanowią obiekty przyrodnicze powstałe wskutek przekształceń urbanistycznych takie jak: parki przy obiektach zabytkowych, parki miejskie i wiejskie, aleje, bulwary, planty, ogrody botaniczne i zoologiczne. Znaczna część terenów zieleni nie jest chroniona, choć ich znaczenie w krajobrazie jest oczywiste. Do tej grupy można zaliczyć na przykład: zadrzewienia przyuliczne, pasy wiatrochronne., sady, winnice. Tworzą one tzw. „zanikające krajobrazy”. Ich lokalizacja i ewidencja (np. poprzez określenie zagęszczenia w „polu podstawowym”) jest szczególnie istotna dla przyszłego właściwego gospodarowania przestrzenią.

Kryteria oceny krajobrazu kulturowego

Wyszczególnia się następujące kryteria:

1. stopień nasycenia zabudową i układami urbanistycznymi
2. Stopień nasycenia krajobrazu obiektami przyrodniczymi powstałymi wskutek przekształceń urbanistycznych
3. stopień nasycenia obiektami przemysłowymi i infrastrukturą techniczną

Stopień nasycenia zabudową i układami urbanistycznymi

- **Nasycenie zabudową – proporcja pomiędzy zabudową harmonijną i dysharmonijną (osiedla mieszkaniowe wielkopłytowe)**

Znaczny udział powierzchniowy współczesnych miast polskich przypada na zabudowę „wielkopłytową”. Jej negatywny udział w krajobrazie jest również czytelny na obszarze województwa dolnośląskiego. Kryterium stanowi uproszczenie problematyki dysharmonii w krajobrazie miejskim, jednakże skala analiz obejmująca teren województwa dolnośląskiego wymaga przyjęcia pewnych uogólnień

- **Stopień nasycenia historycznymi układami miast i wsi** – kryterium pozwala na określenie stopnia ich zachowania historycznego w odniesieniu do całej zabudowy. Ponadto w kryterium podkreślona będzie rola dominant takich jak: wieże kościelne, zamkowe i inne.

- **Nasylenie innymi przestrzennymi formami zabytkowymi**

Kryterium oceny krajobrazu sformułowano pod kątem występowania innych przestrzennych form zabytkowych na przykład: kompleksów fortecznych, cmentarzy, kompleksów przemysłowych czy rezerwatów archeologicznych

Stopień nasycenia krajobrazu obiektami przyrodniczymi powstałymi wskutek przekształceń urbanistycznych

Kryterium pozwala na określenie częstotliwości występowania obszarów zielonych, również takich, które mają znaczenie w krajobrazie, a nie są ujęte ochroną prawną – np. aleje niewpisane do rejestru zabytków jako pomniki przyrody stanowiące zadrzewienia przyuliczne, pasy wiatrochronne, sady. Przy elementach liniowych jak np. aleje przyjęto ocenę uzależnioną od stopnia zagęszczenia tych elementów przypadających na jednostkę powierzchni. Osobną kategorię stanowią elementy powierzchniowe takie jak: parki przy obiektach zabytkowych, parki miejskie i wiejskie, ogrody botaniczne i zoologiczne,

Stopień nasycenia obiektami przemysłowymi i infrastrukturą techniczną

- **Stopień nasycenia krajobrazu obiektami przemysłowymi**

Jest to kryterium oceny krajobrazu pod kątem występowania dominant przemysłowych w zależności od ich lokalizacji w krajobrazie: otwartym, na terenie zalesionym oraz na obszarze miejskim. Ujemna skala punktowa zależna jest od wysokości dominanty i jej lokalizacji (np. np. w krajobrazie otwartym obecność dominanty przemysłowej ma charakter znacznie bardziej negatywny)

- **Linie przesyłowe w krajobrazie otwartym i gęstość sieci komunikacyjnej (drogi, linie kolejowe)**

Ocena krajobrazu pod tym kątem opiera się na obliczeniu gęstości infrastruktury technicznej przypadającej na określoną powierzchnię i nadanie jej w zależności od jej nasycenia odpowiedniej ujemnej skali punktowej.

Przedstawiona w propozycji drugiej metodologia umożliwi stworzenie bazy danych do wykorzystania w gospodarce przestrzennej. Rolą tej propozycji jest podkreślenie negatywnego znaczenia dysharmonii w krajobrazie. Dysharmonia może być zminimalizowana gdy ingerencja w krajobraz obiektami i infrastrukturą techniczną jest wprowadzana w sposób racjonalny.

Criteria of Typology and Evaluation of the Cultural Landscape

Cultural landscape is an area of scientific research requiring continuous supplementing and even accepting new rules in order to enable us to continue detailed discussions over its subject matter. The basic step to get to know the principles governing the environment, including the cultural environment, is acceptance of rules aiming to getting to know it. A key to this problem is determination of the criteria according to which it should be organized, leading to distinguishing some common features captured in the typological system. Two proposals presented below determine the criteria according to which the cultural landscape may be organized and assessed. The purpose of determining the organizing principles is their practical use for the needs of spatial development. Typology of the landscape should help in assessing the degree of its transformation, extent of functional and spatial modifications. A catalogue of landscape features and its assignment to landscape types may be extensively used for spatial development purposes such as changing the function of land use, protection of the landscape and many others.

Literatura

- Kondracki J, Podstawy regionalizacji fizyczno-geograficznej, PWN Warszawa. 1976
Kondracki J, Geografia fizyczna Polski, PWN Warszawa
Bartkowski T., Zastosowanie geografii fizycznej, PWN Warszawa 1986
Bartkowski T., Wprowadzenie do fizjografii osadnictwa, PWN, Warszawa 1977
Richling A., Metody szczegółowych badań Geografii Fizycznej, 1993
Bogdanowski J., Krajobraz Polski. Ochrona i kształtowanie dla rekreacji, Teza Komisji Urbanistyki i Architektury, Oddział PAN w Krakowie, Kraków 1973
Ocena krajobrazu Polski w aspekcie fizjonomicznym na potrzeby turystyki, praca zbiorowa pod kierunkiem J. Wyrzykowskiego, Uniwersytet Wrocławski, Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki, Wrocław 1991

Uniwersytet Wrocławski
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
pl Uniwersytecki 1
50-137 Wrocław